

Het archief als tijdbom

Gevaar en geheimhouding in de staatsarchieven

Beatrice de Graaf

Recept voor Nitroglycerine

100 deelen 1° kwaliteit Zwavelzuur 66 graden
50 is Salpeterzuur of sterkwater van 46 graden
19 is gewone glycerine

Men doet eerst de Zwavelzuur in een pot, daarna het salpeterzuur of sterkwater, bij deze vermenging moet gestadig geroerd worden, daarna $\frac{1}{2}$ uur of $\frac{3}{4}$ uur afkoeleu; dit moet geregeld worden naar de weersgesteldheid. Wanneer dit mengsel is afgekoeld moet de glycerine voorzichtig, druppelsgewijze, er bij gevoegd worden onder gestadig roeren; bij deze mengsels moet gebruik gemaakt worden van den Areometer van Baumé, in de pot, waarin men de deelen bijeenvoegt, moet in een voorwerp met ijzr zijn gevuld.

Wanneer dit mengsel $\frac{1}{4}$ uur heeft gestaan krijg men een wit-gele dril, wat is nitroglycerine.
Om het te zuiveren roert men het met soda. loog, waarna men $\frac{1}{2}$ uur later de soda er afgiet.
Men vermengt nu de nitroglycerine met zeesel en

Het archief als tijdbom
Gevaar en geheimhouding
in de staatsarchieven

Intro

In het Stasi-archief

Toen ik in 2000 naar Berlijn ging, voor onderzoek in de archieven van de voormalige Oost-Duitse republiek, had ik net Timothy Garton Ash' boek *The Stasi File* gelezen. Daarin beschrijft Ash de Stasi-archieven als 'kartonnen tijdmachine', omdat de archieven hem als een heuse tijdcapsule, dankzij de zeer gedetailleerde verslagen van allerlei spionnen en informanten over Ash' bewegingen in Oost-Berlijn, terugvoerden naar een tijd en naar allerlei ontmoetingen en handelingen die hij zelf al weer grotendeels was vergeten.¹ Voor mij was het archief van de *Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR* (BStU), kortweg Stasi-archief, niet alleen een kartonnen tijdmachine, maar ook een soort tijdbom. Want in dat archief vond ik allerlei verslagen en rapporten van Nederlanders die in Oost-Duitsland hadden rondgelopen, verboden handelingen hadden verricht, dissidenten hadden gesteund, maar ook van Nederlanders die juist het regime hielpen, omdat ze de 'wereldvrede' wilden dienen. Of vonden dat ze met het oog op de *détente* beter Moskou of Oost-Berlijn van dienst konden zijn dan de NAVO en het Westen.² Mijn promotieonderwerp, dat op papier nogal saai klonk: 'De contacten van de Nederlandse kerken en vredes-

beweging met de DDR', bleek ineens, binnen beperkt historische kring, explosieve gevolgen te hebben: Mient Jan Faber van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) was in de DDR een staatsvijand, maar andere vredesactivisten bleken juist de Stasi te hebben *zugearbeitet*. De uitgever en ik werden met een proces bedreigd.

Dit was echter niets vergeleken bij de commotie die er rond het Stasi-archief ontstond in het jaar 2002, toen kanselier Helmut Kohl zijn pijlen op het archief richtte. Weinig mensen weten dat hij, toch kanselier van de Duitse Eenheid genoemd, al in 1990 zijn best deed om alle Stasi-dossiers te laten vernietigen of tenminste voor decennia achter slot en grendel te zetten. Het ministerie van Binnenlandse Zaken van de BRD stelde een 'gedifferentieerde vernietiging', een *Sperrfrist* van tenminste dertig jaar voor. De motieven werden tien jaar later duidelijk, toen bleek dat de Stasi-archieven niet alleen geheimen over de DDR onthulden, maar ook inzage boden in de onoirbare praktijken van West-Duitse politici en West-Duitse spionnen ontmaskerden. In 2000 werd Kohl namelijk geconfronteerd met

¹ Timothy Garton Ash, *The File: A personal history* (New York 1996).

² Beatrice de Graaf, *Over de Muur. De DDR, de kerken en de vredesbeweging* (Amsterdam 2004).

onthullingen over steekpenningen die de CDU jarenlang zou hebben aangenomen. Nu werd duidelijk waarom hij zo weinig op had met die archieven: de Stasi had vanaf 1975 zijn telefoon laten afluisteren en dus precies geregistreerd van wie Kohl, toen nog als partijvoorzitter, jarenlang steekpenningen en subsidie voor zijn partij had aangenomen. In 2002 nam een onderzoekscommissie die 'zwartgeld'-affaire onder handen. Kohl weigerde te zeggen wie de anonieme weldoeners waren geweest. Slimme journalisten kwamen toen op het idee om het archief te raadplegen. Hij weigerde echter voor een parlementaire enquêtecommissie de namen van de gulle gevers te noemen. Daarop liet het toenmalige hoofd van het Stasi-archief, Joachim Gauck, doorschemeren dat de Stasi die namen in Kohls vele telefoon-gesprekken had afgeluisterd en opgetekend. De Stasi-archieven zouden dus opheldering kunnen geven. En omdat in de Stasi-wet *Personen der Zeitgeschichte*, voor zover het hun politieke en openbare activiteiten betrof, minder recht op persoonsbescherming hadden dan 'gewone' Stasi-slachtoffers, was het denkbaar dat de archieven inderdaad een rol in het onderzoek naar de CDU-steekpenningen zouden gaan spelen. Maar ook de geheimen van andere West-Duitse

³ 'In schonungsloser Wahrheit ist die Einheit unerwünscht. Im Osten haben die Stasi-Akten ihr Werk getan – jetzt suchen sie im Westen neue "Opfer"', in: *Neues Deutschland*, 22/23 april 2000; 'Gauck-Behörde entdeckt weitere Stasi-Akten über Bundespolitiker', in: *Berliner Zeitung*, 26 april 2000.

politici waren niet meer zeker.³ Kohl was hen echter te snel af. Hij spande een proces tegen de BStU aan en claimde dat hij als Stasi-slachtoffer recht op bescherming van zijn persoonlijke gegevens had en dat de Stasi-wet ten onrechte zo liberaal met dossiers van 'Personen der Zeitgeschichte' omsprong. Het *Berliner Verwaltungsgericht* gaf hem op 4 juli 2001 gelijk en het *Bundesverwaltungsgericht* bevestigde dit oordeel op 8 maart 2002, waardoor het werk van de BStU volledig stil kwam te liggen, in afwachting van een wetsherziening.⁴ Zo zorgde de 'Kanselier van de Eenheid' ervoor dat het parlement een wet aannam die de rechten en de privacy van slachtoffers van de Stasi beter voor de nieuwsgierige Aagjes van de pers en de geschiedwetenschap zou beschermen. Vanaf dat moment werden de bepalingen een stuk aangescherpt. Ook ik, als Nederlandse onderzoeker, was daarvan de dupe. Namen werden voortaan gecensureerd en alleen familie kreeg nog toegang tot personendossiers, ook al waren die personen bij leven 'Personen der Zeitgeschichte' of 'Personen des öffentlichen Lebens' geweest.⁵

⁴ Roger Engelmann, 'Der Weg zum Stasi-Untertagegesetz', in: Siegfried Suckut en Jürgen Weber (red.), *Stasi-Akten zwischen Politik und Zeitgeschichte. Eine Zwischenbilanz* (München 2003), 96-100.

⁵ Zie voor meer informatie over de omgang met de Stasi-archieven: Beatrice de Graaf, 'Slachtoffers van de Stasi of van de Stasi-archieven? Het debat over de nalatenschap van de Oost-Duitse geheime dienst, 1990-2005', in: Patrick Dassen and Ton Nijhuis (eds.), *Duitsers als slachtoffers. Het einde van een taboe* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2007), 431-463.

Het Stasi-archief is het horror scenario van elke dictatuur en de wensdroom van elke historicus

1. Het archief als tijdbom

Dit brengt mij bij het eigenlijke onderwerp van deze lezing. Het archief als tijdbom, dus niet alleen als tijdmachine, maar ook als vindplaats van onverwacht explosief materiaal. Er ligt gevaarlijk spul in de archiefkasten, mappen en laden. Het is als met een blindganger uit de Tweede Wereldoorlog. Die is ooit ergens terecht gekomen, maar pas een halve eeuw later en bij toeval stuiten we erop en komt het explosieve gevaar aan de dag.

Het archief van een land, van de organen van bestuur en beleid, is een tijdbom en een hoeder van gevaren. Het archief is de tijdschakelaar die de afstand tussen de bommenlegger en de bom vergroot. Die afstand kan soms decennia bedragen. Het explosieve materiaal, het gevaar is ooit in dat archief terecht gekomen, waarschijnlijk als uitdrukking van een praktijk van geheimhouding. Want geheimen zijn nu juist geheimen bij de gratie van een afbakening, bij de definitie van dat stukje informatie of dat dossier als ontoegankelijk. Dat houdt in dat ergens zwart op wit staat dat iets een geheim is. En dus is het te archiveren.

Die praktijken van geheimhouding kunnen op den duur evenwel hun relevantie verliezen. De tijdschakelaar gaat af en de gevaren mogen openbaar worden gemaakt. Dat gebeurt via standaardprocedures zoals een 20-, 25- of 50-jaars-drempel, bij overlijden van een persoon, via wetwijzigingen of doordat het archief van eigenaar verandert. Denk hiervoor bijvoorbeeld aan het Stasi-archief dat door de Stasi in uiterste geheimhouding als neurale centrum van de af luisterdictatuur was aangelegd, na de Wende op straat belandde, door de CDU/CSU-regering werd geconfisqueerd en dankzij hongerstakingen van burgerrechtactivisten en dissidenten uit de DDR alsnog formeel voor het publiek toegankelijk werd gemaakt. Het Stasi-archief is het horrorscenario van elke zittende dictatuur en de wensdroom van elke historicus.

Het kan ook zijn dat niet het object van die geheimhouding de explosieve lading draagt, maar dat het veel meer de praktijk van de geheimhouding zelf is die de bom terug bij de bommenlegger brengt. Het gevaar verliest dan niet zijn relevantie met de loop der jaren, maar die *Sprengkraft* neemt juist toe naarmate de geheimhouding

Een archief kan een Kafkaësk centrum zijn

van machtskennis, vol van 'Täterwissen' en slachtofferdossiers

langer duurt. Want waarom wordt die geheimhouding zo zwaar gehandhaafd? In zo'n geval beoogt het archief de afstand tussen de producent van het gevaar en zijn grote geheim weliswaar te vergroten, maar kan die juist reduceren en de bom aan de voeten van zijn legger leggen. Want hier gaat het dan niet meer om het primaire gevaar dat moet worden weggestopt in de archiefdozen, maar om het secundaire gevaar van de geheimhouding zelf en de motieven daarachter die een explosieve kracht ontwikkelen. Waarom wilde men dit zo graag verbergen, hoe legitiem was en is dat? Welk belang was daarbij in het geding? En wat heeft het voor gevolgen voor de instigator van de geheimhouding als dat geheim wordt onthuld?

Het archief is de bestendiging van die geheimhoudingspraktijken. Het is de verlengde arm van de uitvoerende macht. Het beschermt die uitvoerende macht, is er het collectieve geheugen en misschien ook wel de collectieve doofpot van. Een archief kan in potentie een Kafkaësk centrum zijn van kennis, van machtskennis, vol van 'Täterwissen' en slachtofferdossiers.

Het archief kan echter ook een hoeder zijn van de democratie, door als verlengde arm van de wetgevende en rechtsprekende macht op te

treden, als representant van het volk, en zo de uitdijende macht van de veiligheidsbureaucratie door openbaarmaking en vrijgave van dossiers juist in check te houden.

Wat ik met u wil delen zijn enkele voorbeelden van explosief materiaal in de archieven. Maar daarna wil ik vooral uitwerken hoe het archief ondanks of juist met die tijdbommen in zijn dossiers toch een hoeder kan zijn van de democratie. Ik zal het verband tussen geheimhouding, gevaar en archiefbeleid belichten en afsluiten met een pleidooi tegen geheimhouding vanuit secundaire overwegingen en vóór openbaarmaking van gevaar. Een archief moet af en toe ontploffen. Pogingen om dergelijke tijdbommen onschadelijk te maken zijn namelijk uiteindelijk alleen maar nog gevaarlijker voor degene die dat tracht te doen, en voor de democratie als zodanig.

2. Max Weber

De relatie tussen geheimhouding, democratie en gevaar is het beste onderzocht door de socioloog Max Weber. Een citaat van hem:

Diese Überlegenheit des berufsmäßig Wissenden sucht jede Bürokratie noch durch das Mittel der Geheimhaltung ihrer Kenntnisse und Absichten zu steigern. Bürokratische Verwaltung ist ihrer Tendenz nach stets Verwaltung mit Ausschluß der Öffentlichkeit. Die Bürokratie verbirgt ihr Wissen und Tun vor der Kritik soweit sie irgend kann... Allein weit über diese Gebiete rein sachlich motivierter Geheimhaltung wirkt das reine Machtinteresse der Bürokratie als solches. Der Begriff des „Amtsheimnisses“ ist ihre spezifische Erfindung und nichts wird von ihr mit solchem Fanatismus verteidigt wie ebendiese, außerhalb jener spezifisch qualifizierten Gebiete rein sachliche nicht motivierbare, Attitude.⁶

Wat bedoelt Weber daarmee? Hij wil hiermee aanduiden dat geheimhouding de eerste rationale en de sine qua non voor alle overheidsbureaucratieën is, omdat ze op die manier hun executieve bevoegdheden verruimen en de mate van controle en toezicht beperken.

Bureaucratieën zoeken per definitie hun toevlucht tot geheimhouding om redenen van gemak en vermeende efficiëntie. Ik kom daar later nog op terug.

⁶ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen 2005 [1922]), 215.

Duitse socioloog Max Weber, 1864-1920. Fotograaf onbekend Nationaal Archief / Spaarnestad Photo.

Wanneer geheimhouding een overkoepelende doctrine, of zelfs een doel op zich wordt, gaat het mis

Nu schreef Max Weber deze zinnen aan het einde van de Eerste Wereldoorlog, toen de eerste kiemen van de Duitse democratische instituties al meteen werden verstikt door een nationale veiligheidsbureaucratie. Weber, de grondlegger van de moderne sociologie en bestuurskunde, liet zien wat voor een grote rol het proces van geheimhouding speelde in het afglijden van Duitsland naar een dictatuur. Weber gaf meteen toe dat het niet gaat om het afschaffen van geheimhouding op zich. Want natuurlijk heeft elk regime een mate van beslotenheid en beschutting nodig om tot besluiten te komen. En ook zijn er met het oog op tactische en operationele diplomatieke en militaire details volop legitieme vormen van geheimhouding denkbaar. Maar daar had Weber het niet over. Geheimhouding als één van de instrumenten van bureaupolitiek, van afbakening en structurering ten bate van correcte besluitvormingsprocedures waar niet alle ongeautoriseerde personen meteen in hoeden te worden gekend, is in orde. Maar wanneer geheimhouding een overkoepelende doctrine, of zelfs een doel op zich wordt, gaat het mis. En in Duitsland speelde die alomtegenwoordige neiging tot geheimhouding een destructieve rol. Veiligheid werd als voorwendsel gebruikt om de Pruisische

bureaucraten tegen democratische controle te beschermen, om hun autoritaire en reactionaire beleid tegen controle en toezicht überhaupt in bescherming te nemen, en hen daarmee ook de vrijheid te geven, aldus Weber, om in alle rust en autonomie aardsdomme fouten te maken. Zoals de ontketening van de onbeperkte duikbootoorlog in februari 1915, die tot de deelname van de Verenigde Staten aan de oorlog leidde.⁷

Geheimhouding is dus een belangrijke waarde voor een regering en haar administratie. Dat geeft Weber ook grif toe. Maar de 'top secret'-verklaringen, het onbeperkt afkondigen van een 'officieel Amtsgeheimnis', verhullen het feit dat het hier veel vaker om een naakt machtsstreven gaat dan om bescherming van bronnen, operationele details of om een begrijpelijke terughoudendheid inzake lopende besluitvormingsprocessen. Het gaat om een poging controle en toezicht als zodanig effectief de das om te doen en als uitvoerende macht vrij spel te hebben. De tragiek van dit streven is dat geheimhouding op grond van deze motieven zelden of nooit de effectiviteit van de besluitvorming ten goede komt, maar juist een destructief potentieel ontvouwt en vaak explosieve gevolgen heeft, op allerlei fronten.⁸

⁷ Vgl. bijvoorbeeld Robert D. Ballard / Spencer Dunmore, *Exploring the 'Lusitania': Probing the Mysteries of the Sinking that Changed History* (New York / Londen 1995).

⁸ Scott Horton, 'Weber – "Official Secrets" and Bureaucratic Warfare', in: *Harper's Magazine*, 18 juli 2009.

3. Het archief als democratische controle op geheimhouding en gevaar

Voordat we bij dat destructieve potentiaal van geheimhouding aankomen, wil ik eerst nog even met u de symbiotische relatie tussen geheimhouding en gevaar in het archief onderzoeken. Daartoe eerst nog kort iets over geheimhouding, want wat is dat precies?

Geheimhouding verwijst zowel naar het beoogde doel van die geheimhouding, het geheim, als ook naar de methode en de praktijken van geheimhouding: het rubriceren van bepaalde dossiers, het aanbrennen van codes of het vermommen en verpakken van geheimen achter een façade van vermeende openlijkheid, zoals de Harvard-filosoof Sissela Bok heeft uitgelegd.⁹ Geheimhouding is op zich geen morele categorie. Zoals de Duitse socioloog en grondlegger van de psychologie van het geheim, Georg Simmel, al in 1908 schreef:

Darüber darf die vielfache ethische Negativität des Geheimnisses nicht täuschen; denn das Geheimnis ist eine allgemeine soziologische Form, die völlig neutral über den Wertbedeutungen ihrer

*Inhalte steht. Sie nimmt einerseits die höchsten Werte in sich auf: so die feine Scham der vornehmen Seele, die gerade ihr Bestes verbirgt, um es sich nicht durch Lob und Lohn bezahlen zu lassen; [...] Andererseits steht zwar nicht das Geheimnis mit dem Bösen, aber das Böse mit dem Geheimnis in einem unmittelbaren Zusammenhang.*¹⁰

Geheimhouding is niet per definitie slecht, maar het boosaardige maakt wel met voorliefde en vrijwel zonder uitzondering gebruik van geheimhouding om de bedoelingen en praktijken aan het zicht te onttrekken. De relatie tussen gevaar en geheimhouding kan dus verschillende vormen aannemen, overeenkomstig het onderscheid tussen doel, middelen, praktijken en motivatie. Het gevaar kan liggen in het object van de geheimhouding, in de middelen daarvan, in de ontbrekende legitimiteit van de geheimhouding of in de gevolgen van openbaarmaking van dat geheim. Het archief kan die tijdbom in zijn binnenste koesteren, tot ontploffing brengen of ontscherpen, en speelt daarmee een cruciale rol in het proces van democratisch toezicht en controle op de uitvoerende macht.

⁹ Sissela Bok, *Secrets. On the Ethics of Concealment and Revelation* (New York 1982), 5-6.

¹⁰ Georg Simmel, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* (Berlijn 1908), 273.

Een klein velletje papier met in krullerige potloodletters

Dat kan op vier manieren. Het archief:

- I als explosievenopruimingsdienst en historische leermeester
- II als complot-ontzenuwenaar
- III als laatste hulp bij trauma's en rouwverwerking
- IV als ontregelaar van de uitvoerende macht

I Het archief als explosievenopruimingsdienst en historische leermeester

Een archief kan allerlei brandbaars bevatten dat bij nadere beschouwing en openbaarmaking zijn gevaarlijkheid verliest. Een van de meest recente en zeer tastbare voorbeelden vond ik in het Nationaal Archief, toen ik bezig was met onderzoek naar het ministerie van Justitie rond het einde van de negentiende eeuw. Uit de map met correspondentie tussen de minister en zijn procureurs-generaal uit het jaar 1894 rolde ineens een klein velletje papier. Daarop stond in krullerige potloodletters een recept voor nitroglycerine geschreven.¹¹ Zowel de procureur-generaal als de minister waren het er onmiddellijk over eens dat de dreiging van anarchistisch gevaar geheim gehouden moest worden om de bevolking niet onnodig angst aan te

¹¹ Briefwisselingen politie, Pareau, Nationaal Archief (NA), archief min. van Justitie, toegangnr. 2.09.05, inv.nr. 6486, dossier nr. 10, 22 mei-13 juni 1894.

een recept voor nitroglycerine

jagen. In stilte bakkeleide de minister van Justitie met de minister van Oorlog wie er moest betalen voor de test van de pyrotechnische dienst, die de opdracht kreeg om het recept op zijn explosieve kracht te onderzoeken. Na enkele vruchteloze pogingen meldde de officier van dienst dat het recept niet deugde. De minister van Justitie kon zijn procureur er daarna van verzekeren dat het allemaal wel meeviel, en dat dit soort vondsten niet tot muilkorving van anarchisten hoefden te leiden. Desalniettemin vervaardigde een officier van de pyrotechnische diensten van de Krijgsmacht (verantwoordelijk voor de opruiming van explosieven) toch alvast een handleiding 'hoe om te gaan met helsche machines':

Wanneer het verdachte voorwerp wordt aangetroffen, voorzien van een brandende lont van zoodanige lengte, dat de vinder tot de overtuiging komt dat de tijd om de lont te verwijderen zeker minder is dan die, welke het vuur nodig heeft om de lading te bereiken. In dat geval moet hij trachten de lont door uitdrukken te verwijderen, zoo dit niet gaat door te knippen, af te snijden of uit te dooven. (...) De bedoelde beoordeling van den toestand en de uitvoering der voorgeschreven handelingen vereischen een grote mate van koelbloedigheid en moed.¹²

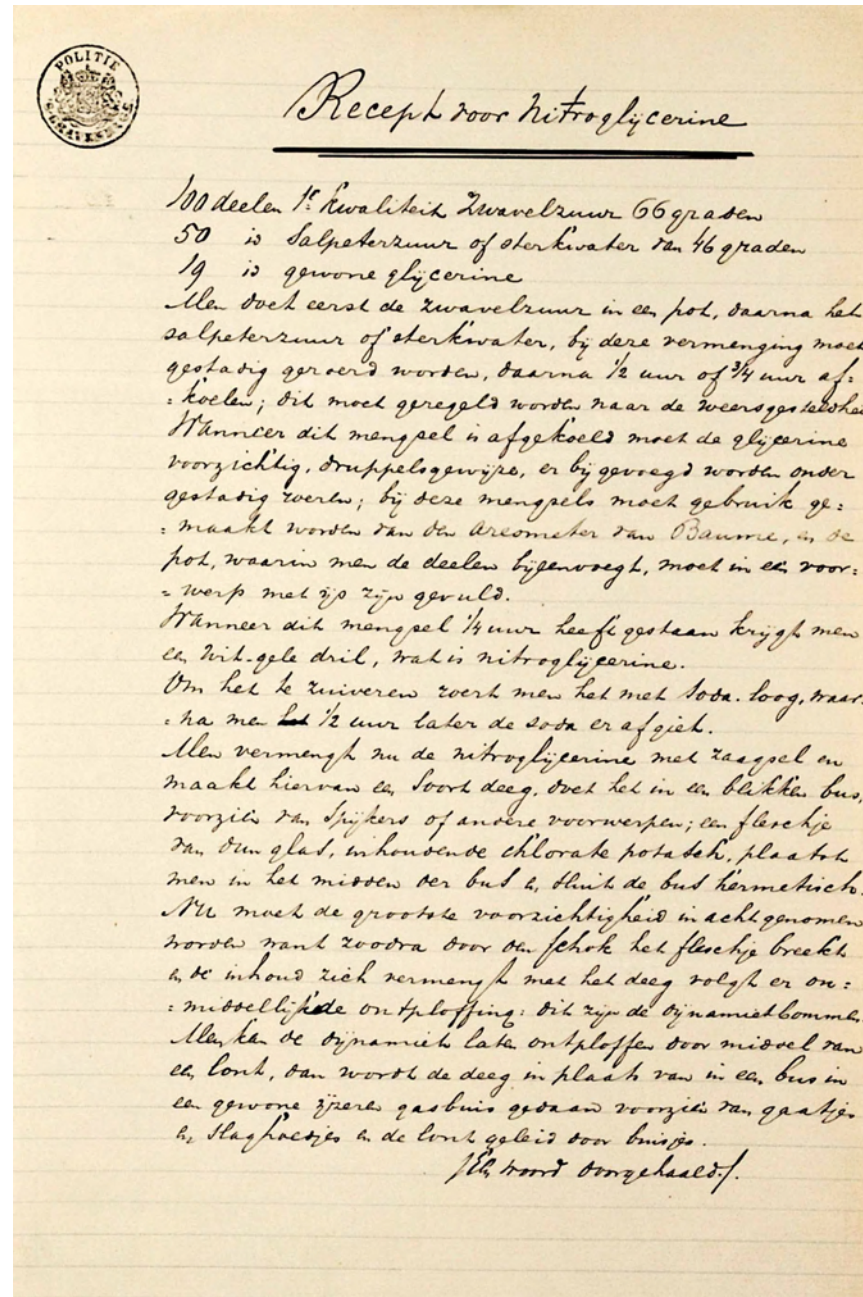
¹² NA, archief ministerie van Justitie, toegangnr. 2.09.05, inv.nr. 6642, brief van de minister van Justitie aan die van Oorlog, 3 augustus 1894, nr. D36. Met dank aan Jos Smeets.

Hier kwam dus een historisch gevaar aan de oppervlakte dat zijn explosieve lading had verloren. Maar nu het historisch brandbare materiaal met het licht van de actualiteit is geconfronteerd, verpulvert die gevaarlijkheid. Het gevaar is verouderd, de houdbaarheidsdatum is ver overschreden. De vondst van het bomrecept werd ooit vanuit legitieme overwegingen geheim gehouden, is in het archief beland, en daar terecht een tijd gebleven. Het archief leert ons dat geheimhouding ook in democratieën soms nuttig kan zijn, ook al was het recept ondeugdelijk. Want wie weet tot wat voor *moral panic* die openbaarmaking toentertijd had geleid.¹³

Nog een voorbeeld, om dit punt te onderstrepen, hoe leerzaam archiefonderzoek naar zaken van nationale veiligheid kan zijn. Op 5 december 1888 werd er voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis gepoogd een aanslag te plegen met dynamiet. De burgemeester van Amsterdam, Gijsbert van Tienhoven, de politie-commissaris J.D. Stork en de advocaat-generaal J.A.E. Jolles ontvingen 'noodlottige kistjes, met helschen toleg op den goedmoedigen Sintnicolaasavond uitgezonden om dood en verderf te verspreiden'.¹⁴

¹³ Zie voor de context van dit verhaal, in het bijzonder omtrent de angst voor anarchisme: Beatrice de Graaf, 'Van "helsche machines" en Russische provocateurs. De strijd tegen het anarchisme in Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 125:3 (2012), 313-331.

¹⁴ 'Uit de Hoofdstad', *De Nederlandsche Politiegids*, 3 (1888), afl. 37.

Recept voor nitroglycerine 1894, Nationaal Archief, archief Ministerie van Justitie, toegangnr. 2.09.05, inv.nr. 6486.

Van de pers moest de politie zeker niet wanneer het ging over in 1888 al niets hebben anarchistische aanslagen

De daders werden tot groot verdriet van de Amsterdamse politie nooit gepakt, dus we weten niet uit welke hoek de explosieve surprises kwamen.¹⁵

Opmerkelijk genoeg deed de burgemeester er in samenwerking met politie en justitie alles aan om de zaak buiten de pers te houden. Van Tienhoven bracht de pakketjes bijvoorbeeld zelf bij de politie langs en liet geen dienders naar zijn huis komen. 'Allereerst, wanneer het groote publiek daarvan onkundig gelaten was, zouden de daders reeds voor zich zelven alle voldoening missen'; in de tweede plaats 'zouden zij allicht door het stilzwijgen tot minder voorzichtigheid zijn verlokten en daardoor zich zelven hebben bloot gegeven'.¹⁶ Van de pers moest de politie toen al niets hebben, zeker niet wanneer het ging over anarchistische aanslagen. 'De pers, de groote en de kleine, springt uit den band, en prikkelt zonder ophouden de hartstochten, de gemoederen van den tegenstander'.¹⁷

Uit dit verhaal blijkt de moed van burgemeester Van Tienhoven en zijn koelbloedigheid om geen groot misbaar over de vrijdelde aanslag te maken. Dat was operationeel nuttig, omdat nu alleen nog de politie

over 'dader-kennis' beschikte. En het was strategisch verstandig om geen paniek of volksoproer te ontketenen. Hier leert archiefonderzoek ons opnieuw dat het explosieve gevaar terecht geheim werd gehouden en wat de overwegingen van de betrokken bewindspersonen waren.

Het archief kan ons ook leren dat een vermeend historisch gevaar in het schelle licht van enkele decennia later nooit echt gevaarlijk was. Archiefonderzoek laat zien hoe belangrijk het is om historische relativeringen aan te brengen bij de omgang met zaken van nationale veiligheid. De confrontatie met verouderd gevaar maakt ons bewust van de subjectiviteit en relativiteit van de attributie van gevaarlijkheid. Iets wat toentertijd als enorme dreiging werd afgeschilderd, boezemt ons nu geen vrees meer in, is misschien lachwekkend.

In mijn onderzoek naar de strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en de Verenigde Staten kwam ik allerlei oude discussies tegen over vermeende terroristen.¹⁸ Een aantal van die verhalen heb ik verwerkt in mijn boek *Gevaarlijke vrouwen*.¹⁹ Zo zag president Richard Nixon, getuige een handgeschreven briefje van hem, in elk van de

¹⁵ Vergelijk Cyrille Fijnaut, *Geschiedenis van de Nederlandse politie* (Amsterdam 2007), 274; J. Smeets, *De Nederlandse politie. Eenheid en verdeeldheid van het rijkspolitieapparaat* (Amsterdam 2007), 75.

¹⁶ 'Uit de Hoofdstad', *De Nederlandsche Politiegeds*, 4 (1889), afl. 37.

¹⁷ 'Uit de Hoofdstad', III, *De Nederlandsche Politiegeds*, 4 (1889), afl. 40.

¹⁸ Beatrice de Graaf, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam 2010).

¹⁹ Beatrice de Graaf, *Gevaarlijke vrouwen. Terrorismeverdachten in het vizier* (Amsterdam 2012).

'Terrorism: SDS = Weathermen' 'Soviet > CPUSA > SDS / Black Panthers'

protesterende studenten of activisten een echte of potentiële terrorist, aangestuurd door Moskou of Havana. Ook al ging het in feite om een uiterst kleine en door de meerderheid van de anti-oorlogsbeweging gewantrouwd groep zeloten, voor Nixon waren de gewelddadige leden van de Weathermen en de Black Panthers de top van de ijsberg. 'Terrorism: SDS = Weathermen' en 'Soviet > CPUSA > SDS/B[lack] P[anthers]' krabbelde Nixons adviseur John Ehrlichman in maart 1970 na een gesprek met de president in zijn notitieboekje.²⁰

Die persoonlijke krenking, de overdrijving van het aantal terroristen en de angst dat ze direct werden ondersteund door vijandige communistische mogendheden waren typische kenmerken van Nixons binnenlandse contraterrorismebeleid. In het geval van Angela Davis leidde dat zelfs tot een echt buitenlands probleem: doordat Nixon Angela Davis, een geruchtmakend icoon van de zwarte burgerrechtenbeweging, lid van de communistische partij (CPUSA) en docent filosofie aan de Universiteit van Californië in Los Angeles, als terrorist liet oppakken, zonder dat daar concreet bewijs voor was, kreeg ze wereldwijd bekendheid als symbool van Amerikaans neo-

imperialistische, anticommunistische en antifeministische repressie. Na haar vrijlating liet ze zich vervolgens gebruiken als propaganda-kanon van de communistische wereld, waarbij ze zelfs de Stasi informatie begon toe te spelen, zoals uit de Oost-Duitse archieven blijkt.²¹

Historische gevaarlijkheid kan ons dus juist voor het heden iets leren: Om onderscheid te maken tussen de culturele en subjectieve inkleuring van personen of zaken die ons nu gevaarlijk schijnen, maar die met de kennis van later misschien volstrekt dwaas overkomen. Ook de vele pogingen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) om te infiltreren in de Communistische Partij, om zelfs een alternatieve communistische partij op te richten, post te openen, microfoons te plaatsen en allerlei andere acties uit te voeren om het vermeende Rode Gevaar onschadelijk te maken, doen nu erg overdreven, dwaas en zelfs misleidend aan.²² Was dat allemaal nodig? Moesten al die reizen van Nederlanders naar Oost-Europa, lidmaatschappen van communistische roeiverenigingen of leesclubjes echt tot in de jaren tachtig in een kaartenbak bij de BVD worden bewaard?

²⁰ Handgeschreven aantekeningen van een gesprek tussen Nixon, Daniel P. Moynihan en hemzelf, 12 maart 1970. National Archives and Records Administration (NARA), Washington / VS, Nixon Presidential Papers, WHSF, SMOF, Ehrlichman, box 3, map 4.

²¹ Vgl. De Graaf, *Gevaarlijke vrouwen*, 42-65.

²² Vgl. Frits Hoekstra, *In dienst van de BVD. Spionage en contra-spionage in Nederland* (Amsterdam: Boom, 2004); Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog* (Amsterdam: Boom, 2007).

Het laat ons wel een beetje twifelen aan nut en noodzaak van veel, kostbare, intrusieve en soms ook wel agressieve praktijken die onder het schild van nationale veiligheid voor parlement en bewindslieden geheim werden gehouden.

Archiefonderzoek naar historische bedreigingen en naar historische praktijken van geheimhouding leert ons een lesje over verspilling van tijd, middelen en energie in de strijd tegen windmolens. Het leert ons ook dat die windmolens voor tijdgenoten wel degelijk een groot gevaar vormden. Ik wil hier niet post hoc, met de kennis van nu, een oordeel vellen over gebrek aan oordeelsvermogen van historische personen. Dat doet geen recht aan hun kennishorizon en aan de oprechte angsten voor bijvoorbeeld het Russische gevaar of voor de kernbom. Maar het laat wel zien dat óók toen al een tijdiger evaluatie van en een publieke verslaglegging over wat er dan als gevaar werd beschouwd, en wat de criteria voor uitbreiding van maatregelen of geheimhouding waren, wellicht tot meer terughoudendheid, minder hooggespannen verwachtingen, minder publieke opschudding en minder schade aan burger- en grondrechten hadden geleid.

Intocht van Sinterklaas in de jaren vijftig in het Overijsselse dorpje Haarle. Collectie Fotoarchief.nu.

II Het archief als complot-ontzenuwenaar

Het archief kan dus een rol vervullen in de bescherming van de democratie. Een gevaar kan ten onrechte geheim worden gehouden en daardoor voortwoekeren als complot. Archieven kunnen zo'n complot maken of breken.

Een voorbeeld van een geheim gehouden gevaar dat aanleiding gaf tot geruchten en complotten, was het verhaal van de Sinterklazen des doods. Daarvoor springen we een halve eeuw verder in de tijd. Op Sinterklaasavond 1946 werd een langwerpige pakje bezorgd bij het huis van de familie De Boer in Den Haag. De familie was opgetogen over de surprise en maakte het pakje ter grootte van een ontbijtkoek snel open. De vader, F.G.J. de Boer, was op slag dood. Zijn vrouw en de dienstbode raakten zwaar gewond en overleden korte tijd later in het ziekenhuis. De schoondochter van de familie sprong aan de achterkant uit het raam. Twee andere aanwezigen raakten gewond. Door de ontploffing ontstond er brand in de woning. De bom bestond uit een fles benzine en een handgranaat en was gemaakt door twee militairen die in het verzet hadden gezeten. Zij hadden nog drie andere

De daad was gepleegd door die op eigen houtje een soort oud-verzetsmannen geheime dienst hadden opgericht

bommen gemaakt. De bommen waren bedoeld voor personen die volgens de daders fout waren geweest in de oorlog en die naar hun mening onvoldoende berecht waren.

Het nieuws van die aanslag kwam meteen naar buiten. Het *Utrechts Nieuwsblad* schreef op 13 december 1946 uitgebreid over de aanslagen. Maar het echte venijn zat hem in de geheimhouding van de achtergronden van die aanslag door de veiligheidsdienst. Het communistische dagblad *De Waarheid*, maar ook het *Utrechts Nieuwsblad* twijfelden eraan of de autoriteiten er wel alles aan deden om de waarheid boven tafel te krijgen vanwege de vermeende medeplichtigheid van de commandant van de Sinterklazen, F.J.J. Baron van Heemstra, alsmede van het gerucht dat de net opgerichte Centrale Veiligheidsdienst (CVD), de voorloper van de BVD, hiertoe de opdracht zou hebben gegeven.²³ De journalisten waren niet overtuigd van de verklaring van justitie dat Van Heemstra zou lijden aan 'verminderde geestesvermogens'.²⁴ Het verhaal gaf stof voor allerlei complottheorieën over rechtsreactionaire commando's die met medeweten of instigatie van de officiële organen politieke tegenstanders uit de weg

²³ 'Handelde De Boer op order van anderen?', *Utrechts Nieuwsblad*, 13 december 1946.

²⁴ 'Haagsche bomaanslag opgehelderd?', *De Waarheid*, 21 december 1946.

wilden ruimen, aan eigenrecht deden en zo de rechtsorde ondermijnden. Pas decennia later kon de historicus van de BVD, Dick Engelen, dit gerucht ontzenuwen, doordat hij gebruik kon maken van het semistatisch archief van de BVD uit de eerste jaren van de Koude Oorlog. In zijn proefschrift legde hij uit dat de daad gepleegd was door een groepje oud-verzetsmannen die op eigen houtje een soort geheime dienst hadden opgericht. Eén van de leden was wel degelijk een oud-medewerker van het Bureau Nationale Veiligheid (BNV), de voorloper van de CVD, die uit onvrede over zijn ontslag aan de politie had verklaard dat de CVD de opdracht had gegeven voor de aanslag.²⁵ Dankzij het archief kon zo'n historisch gevaar met bijbehorend gevaarlijk gerucht worden ontzenuwd. Maar het is jammer dat dat zo lang duurde. De vraag is of de geruchten niet eerder ontzenuwd hadden kunnen worden met behulp van de BVD-archieven, en of daarmee allerlei complottheorieën over de vermeende alomtegenwoordigheid van de geheime dienst niet sneller de kop in gedrukt hadden kunnen worden.

Gelukkig zijn we in Nederland nog niet zo ver heen als in Italië, waar het slot op de archieven van politie, justitie en de krijgsmacht over de

²⁵ Dick Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1995), 124-128.

Ik mocht de archieven alleen daardoor weten u en ik dit nu

toedracht achter de aanslagen van rechtsextremistische terroristen in de jaren zestig en zeventig nog steeds tot allerlei wilde theorieën leidt. In Italië zit er hoogstwaarschijnlijk ook wel een kern van waarheid in die theorieën.²⁶ Een complot is immers een poging tot extreme rationalisatie van onverklaarbare of ondraaglijke gebeurtenissen, het heeft een functie: burgers, minderheden, activisten proberen op die manier het dominante narratief, dat ze als onoprecht, onvolledig of corrupt beschouwen, tegen te spreken. Complotdenken kan begrepen worden als een 'gecodeerd sociaalkritisch narratief' waarin niet alleen of zozeer over de 'feiten' wordt getwist, maar vooral over het ethos en de legitimiteit van instituties.²⁷ Juist openheid van zaken, openstelling van archieven kan die complottheorieën die de legitimiteit van de bestaande rechtsorde of van het politieke systeem kunnen ondermijnen en chronisch wantrouwen in de overheid voeden, neutraliseren.

Zo mocht ik zelf na lang soebatten, officiële brieven en inofficiële lunches met de *Sovrintendente* van het *Archivio Centrale dello Stato* de dossiers van de Italiaanse politicus Aldo Moro inzien van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Daaruit bleek dat Moro, die in

op informele basis inzien

1978 door de Brigade Rosse werd ontvoerd en na een gevangenschap van 55 dagen alsnog werd vermoord, niet de linkse, verzoenende figuur binnen de regering-Andreotti was, zoals hij postuum werd afgeschilderd. Moro was vóór hardere veiligheidsmaatregelen en repressieve wetten. Dat feit alleen al helpt ons om kritische

Foto van Aldo Moro, verspreid door zijn ontvoerders, 1978. Collectie Nationaal Archief, Anefo.

kanttekeningen te plaatsen bij een aantal complottheorieën rond die traumatische gebeurtenis in de Italiaanse politieke geschiedenis door te prikken, namelijk dat minister-president Giulio Andreotti van zijn gerespecteerde en geliefde partijgenoot Moro af wilde, omdat hij te 'soft on terrorism' was en teveel de nabijheid van de communisten zocht. Maar ja, ik mocht die archieven alleen op informele basis inzien en kreeg geen officiële toestemming. Daardoor weten u en ik dit nu, maar mogen Italiaanse historici deze kennis nog niet inzetten in het proces van *Vergangenheitsbewältigung* dat in Italië nog zo hard nodig is om het vertrouwen in de politiek te verbeteren.²⁸ Hier kan archiefonderzoek misbruik van geheimhouding blootleggen

²⁸ Vgl. De Graaf, *Theater van de angst*, 120-131

²⁶ Vgl. Tobias Hof, 'The Moro Affair – Left-Wing Terrorism and Conspiracy in Italy in the Late 1970s'. In: Beatrice de Graaf en Cornel Zwiertein (red.), *Security and Conspiracy in Modern History, 16th to 21st century. Special Issue. Historical Social Research* 38.1 (2013), 232-256.

²⁷ S. Miller, 'Conspiracy theories: public arguments as coded social critiques: a rhetorical analysis of the TWA flight 800 conspiracy theories', *Argumentation and Advocacy*, 39:1 (2002) 40-56, hier: 41; Vgl. ook: Jelle van Buuren, 'Holland's Own Kennedy Affair. Conspiracy theories on the murder of Pim Fortuyn'. In: De Graaf en Zwiertein (red.), *Security and Conspiracy*, 257-285

BVD-, BBE- en Justitie-archieven maar uit rechtbankdossiers rolden

en helpen om complottheorieën te ontzenuwen die het vertrouwen in de politiek dreigen te ondermijnen.

III Het archief als laatste hulp bij trauma's en rouwverwerking

Archieven kunnen ook bijdragen aan het verwerken van collectieve trauma's en rouw, zeker en vooral als het om pijnlijke en tragische gebeurtenissen gaat die eindelijk in het juiste licht kunnen worden gezet. Met behulp van bijvoorbeeld het Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR) kunnen wonden worden opgehaald, maar ook het verwerkingsproces worden bespoedigd. Dergelijke dossiers leveren informatie over vermeende collaborateurs, nazi's of juist oorlogshelden, en kunnen en kunnen individuen, of een hele gemeenschap, hun waardigheid teruggeven.²⁹

Een ander voorbeeld van zo'n explosiviteit op het gebied van trauma's en rouwverwerking vond ik zelf in Assen, in het Drents Archief. Ik was naar Assen afgereisd in de hoop in de dossiers van het Arrondissementsparket te vinden wat in Den Haag voor mij gesloten bleef: informatie over de bestorming van de treinkaping in 1977 en in het

²⁹ NA, toegangnr. 2.09.09. Zie: <http://www.gahetna.nl/collectie/archief/ead/index/eadid/2.09.09>, geraadpleegd op 11 april 2013.

werden niet vrijgegeven beschrijving en foto's van de beschieting

bijzonder informatie over de ware toedracht van het neerschieten van de enige vrouwelijke kaapster, Hansina Uktolseja. De archieven van de BVD, van de Bijzondere Bijstandseenheden (BBE) en Justitie hieromtrent werden niet vrijgegeven. Maar, zo hoopte ik, in de dossiers van de rechtbank waar de kapers terecht stonden, zouden wellicht verslagen van politie, justitie en BVD zijn bewaard, ter voorbereiding op het opsporingsonderzoek. En ja hoor, uit de mappen rolden de beschrijvingen en foto's van de beschieting.

Toentertijd probeerden de autoriteiten de zaak aanvankelijk buiten de openbaarheid te houden. De Ambtelijke Stuurgroep Terroristische Acties (ASTA) besliste dat er over de aanval niets naar buiten mocht worden gebracht. De film die de BBE over de inval in de trein had gemaakt, mocht niet meer worden vertoond aan buitenstaanders. Uit de filmopnames van de BBE'ers werd 'het schieten eruit gesneden'. Verder werd 'alle deelnemers terreurbestrijding' verboden voortaan 'zelf foto's, films en geluidsopnamen te maken'.³⁰ Nabestaanden kregen geen toegang tot de foto's. Een stoffelijk overschot werd ingewikkeld in verband.

Pas na een paar dagen moest het ministerie toegeven dat de twee

³⁰ Secretaris van de ASTA, 'Kort verslag van de vergadering gehouden op 20 december 1977', 10 januari 1978. ASTA. Archief min. van Justitie, Den Haag, vergaderingen 18 oktober 1973 t/m 12 december 1978, RA 1972/001.

Een verkeerde foto, slechte leidden ertoe dat het meisje meteen

passagiers die bij de bestorming van de trein in juni 1977 waren omgekomen, niet door de kapers, maar door de BBE'ers waren doodgeschoten. En dat ook de zes kapers die omkwamen, doorzeeft waren geweest. Hansina was echter helemaal niet zo gevaarlijk geweest als de commandanten en officier van justitie van te voren had gedacht. Een verkeerde foto in de krant, een slechte briefing en beeldvorming over vermeende 'Molukse tijgerinnen' leidden ertoe dat het meisje meteen bij de bestorming werd doorzeeft. Terwijl ze, zo bleek achteraf, alleen achter in de trein had geassisteerd bij schoonmaken en koken en geen wapen bij zich had gehad.³¹

Die terughoudendheid had voor een deel te maken met angst voor oncontroleerbare reacties van Molukkers of bij de bevolking op dergelijke opnames, maar ook met de noodzaak tot geheimhouding van operationele details. Immers, 'toekomstige terroristen kunnen er lering uit trekken'.³²

De BBE'ers legden zich aanvankelijk bij die terughoudendheid neer. De commandant van de BBE-mariniers, Ruud Kloppenburg, en de twee tijdens de actie gewond geraakte mariniers werden na de actie

briefing en beeldvorming bij de bestorming werd doorzeeft

benoemd tot Ridder in de orde van Oranje-Nassau. Daar werd echter geen ruchtbaarheid aan gegeven, om de Molukse gevoelens niet te kwetsen. Jaren later bleek evenwel dat de actie in het leven van de BBE'ers grote sporen had achtergelaten. De BBE's, die drie weken lang in een loopgraaf hadden gelegen en na afloop van de bestorming met een kleine gratificatie en één vrije dag meteen weer aan het werk gezet, ondervonden daar hun leven lang hinder van. Na de terroristische aanslagen van '9/11' vonden zij dat zij ook recht hadden op erkenning van hun deelname in de strijd tegen terrorisme. Waren zij niet de eerste Nederlandse terrorismebestrijders geweest? Een aantal van de mariniers van de BBE begon een lobby om alsnog onderscheiden te worden voor hun inzet bij een actie die niet alleen voor de kapers en de gegijzelden, maar ook voor henzelf levensbedreigend was geweest en die als de eerste gewapende antiterreuractie op Nederlandse bodem beschouwd mag worden.³³ Het ministerie van Defensie had daar aanvankelijk evenwel minder zin in. De Molukse gemeenschap zou met zo'n publieke actie en die onderscheiding van de – in hun ogen – moordenaars van hun kinderen niet blij zijn. Er zouden weer allerlei oude koloniale koeien uit de sloot worden gehaald.

³¹ Vgl. De Graaf, 'Hansina Uktolseja, "de fanatieke verloofde"', in: Idem, *Gevaarlijke vrouwen*, 133-153. Zie ook: Peter Bootsma, *De Molukse acties: treinkapingen en gijzelingen 1970-1978* (Amsterdam 2000).

³² Secretaris van de ASTA, 'Kort verslag van de vergadering gehouden op 18 oktober 1977', 19 oktober 1977. Archief min. van Justitie, Den Haag, ASTA. Vergaderingen 18 oktober 1973 t/m 12 december 1978, RA 1972/001.

³³ Bootsma, *De Molukse acties*, 343-351.

Openbaarheid scheidt de zoals rijksarchivaris Ton Ribberink

Met al die tegenstrijdige belangen en onder deze media-aandacht kwam het Drents Archief tussen alle vuren te liggen, want de belangstelling voor de archieven nam ineens toe. Militaire historici trokken naar Assen om te kijken wat er in de archieven lag, en wat de BBE'ers precies hadden gedaan. In juni 2012 maakte minister van Defensie Hans Hillen vervolgens bekend dat de BBE'ers die betrokken waren geweest bij de kaping, een insigne kregen.³⁴ De Molukse gemeenschap reageerde verontwaardigd, maar de BBE'ers ontvingen hun lintje.

In dit geval diende het archief dus de waarheidsvinding, maar ook de verwerking van rouw en trauma, eerst bij de Molukkers, omdat het verhaal van Hansina gereconstrueerd kon worden. Maar ook bij de BBE'ers, omdat op basis van de archieven geconcludeerd kon worden dat de mariniers hun tragische en onmogelijke taak met de kennis van toen goed hadden uitgevoerd en daar ook erkenning voor behoorden te krijgen.

Op die manier is het archief ook een hoeder van de democratie, ze herschikt en corrigeert historische beeldvorming, doet recht aan minderheden en aan collectieve processen van rouwverwerking.

³⁴ 'Insigne voor beëindiging treinkaping', ANP, 4 juni 2012.

bouwers van de knoeiers schreef aan de staatssecretaris van CRM

IV Het archief als ontregelaar van de uitvoerende macht

Dat brengt ons bij het archief als bestendiging dan wel ontregelaar van een ontketende uitvoerende macht. Geheimhouding kan nobele en legitieme doeleinden dienen, maar kan ook kwaad verbergen. Boosdoeners zijn er eveneens in de open democratieën van het Westen, en juist in landen waar ze geen totale macht bezitten, zullen ze ernaar streven om hun onoirbare praktijken, corruptie of kwade bedoelingen aan het daglicht te onttrekken en hun archieven gesloten te houden. 'Openbaarheid scheidt de bouwers van de knoeiers', zoals de voormalige algemeen rijksarchivaris Ton Ribberink ooit schreef aan de staatssecretaris van CRM.³⁵ De bovenstaande episode over Nixon roept inmiddels ook onmiddellijk herinneringen op aan dergelijke malicieuze praktijken: aan de *Pentagon papers* en het Watergateschandaal, de klassieke topoi van uit de hand gelopen en destructieve geheimhoudingsaffaires, die door de zittende macht werden gerechtvaardigd met een beroep op de nationale veiligheid.

Het Watergateschandaal werd veroorzaakt door een president die zodanig leed onder paranoia dat hij zijn assistenten erop uit stuurde om de burelen van zijn politieke tegenstanders te doorzoeken en af

³⁵ Met dank aan Sierk Plantinga voor dit citaat.

te laten luisteren en die praktijken vervolgens koste wat het kost geheim wilde houden.³⁶ Juist die geheimhouding deed hem de das om. Politieke *smear campaigns* kan de Amerikaanse burger nog wel begrijpen, maar systematische meened, aperte ambtsleugens en grootschalige fraude niet. De 'imperial presidency', de Weberiaanse expansieve uitbreiding van executieve bevoegdheden, ontduiken van toezicht en controle en het bewust misleiden van democratische organen, bereikten onder Nixon een voorlopig dieptepunt. De onthullingen van Watergate trokken een spoor van wantrouwen, verlies van legitimiteit en geknakte carrières door de Amerikaanse politiek.³⁷

Ook de onthulling van de Pentagon papers had een dergelijk effect. Daaruit bleek dat vier achtereenvolgende regeringen met een beroep op de nationale veiligheid op eigen houtje de oorlog in Vietnam hadden uitgebreid, en ook operaties tegen Laos en Cambodja waren begonnen. Openlijk beled Nixon een einde te willen maken aan de oorlog in Vietnam, achter de schermen continueerde hij agressieve offensieven in allerlei nieuwe landen. De reactie van het Congres op beide onthullingen was dodelijk voor de

De tot president van de Verenigde Staten gekozen Richard Nixon, met zijn echtgenote Pat, dochter Julie en Tricia en schoonzoon David Eisenhower, 1969. Collectie Nationaal Archief/Spaarnestad ANP.

handhavers van de nationale veiligheid. Met de *War Powers Resolution* van 1973 verbood het Congres de president om op eigen houtje een oorlog te verklaren, en beval dat voor elke oorlogshandeling het Witte Huis toestemming moet vragen aan Senaat en Afgevaardigden. Na de onthulling van het Watergateschandaal en de bijbehorende ontdekking dat de FBI en CIA op grote schaal inlichtingenoperaties tegen gewone Amerikaanse burgers hadden geopend, operaties waarbij niet alleen inlichtingen werden verzameld, maar waarbij de diensten ook *agents provocateurs* inzetten en bewust sabotage pleegden, werden de veiligheidsdiensten serieus gekortwiek.³⁸ Pas in 2002, na de aanslagen van 9/11, hief de *Patriot Act* de beperkingen op het af luisteren van burgers in niet-opsporingsgerelateerde zaken op.³⁹

³⁸ Stephen F. Knott, 'Congressional oversight and the crippling of the CIA', in: *History News Network*, 4 november 2001. <http://hnn.us/article/s/380.html> [geraadpleegd op 2 oktober 2008].

³⁹ Michaels, C. William, *No Greater Threat: America Since September 11 and the Rise of the National Security State* (New York 2005).

³⁶ Vgl. Louis W. Liebovich, *Richard Nixon, Watergate, and the Press: A Historical Retrospective* (Westport, CT 2003); Keith W. Olson, *Watergate. The Presidential Scandal That Shook America* (Lawrence, Kansas 2003).

³⁷ Arthur M. Schlesinger Jr., *The Imperial Presidency* (Boston 1973); Andrew Rudalevige, *The New Imperial Presidency: Renewing Presidential Power after Watergate* (Ann Arbor 2005).

Wij wonen, werken en bewegen ons na 9/11 in een 'Top Secret Europe'

En dat brengt ons gevaarlijk dicht bij het heden. Ik wil hier niet betogen dat huidige vormen van geheimhouding binnen overheidsbureaucratieën en in archieven allerlei malicieuze praktijken aan het oog moeten onttrekken en daar ook bewust voor bedoeld zijn. Maar ik wil wel graag aansluiten bij de bevindingen van de Nederlands-Ierse juriste Deirdre Curtin, winnaar van de Spinozaprijs. Zij heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de gevaren van geheimhouding in de huidige tijd, ten aanzien van de Europese en Amerikaanse veiligheidsbureaucratieën. Curtin stelt dat er sinds 9/11 sprake is van een 'nieuwe geografie van veiligheid'. Niet alleen de Verenigde Staten hebben zich na 9/11 tot een 'Top Secret America' verklaard⁴⁰, op grond van allerlei verdragen en overeenkomsten is die nieuwe geografie van geheimhouding ook geprolifereerd naar Europa. Wij wonen, werken en bewegen ons in een 'Top Secret Europe'.⁴¹

De Wikileaks-onthullingen – een moderne vorm van virtueel archief- en openbaarmakingsbeleid – hebben gedemonstreerd hoe wijdvertakt en hoe omvangrijk en doordringend dat net is. Moynihan, dezelfde senator die al onder Nixon meemaakte hoe destructief geheimhouding

kan zijn, schreef in 1997 in een rapport dat er sprake was van 'a hidden, humongous, metastasizing mass within government itself'.⁴² Volgens Curtin lijdt echter ook Europa inmiddels onder een immense en structurele uitbreiding van een veiligheidsinfrastructuur ten behoeve van de uitvoerende macht, die met een beroep op de nationale veiligheid en internationale saamhorigheid in de strijd tegen terrorisme nauwelijks meer wordt beteugeld door beperkingen van democratische controle, toezicht of evaluatie. Politie, justitie, grensbewaking, *intelligence sharing*, rechtspraak, immigratie- en naturalisatiebeleid: op al die terreinen heeft de uitvoerende macht zich met het oog op de nationale veiligheid kunnen uitbreiden.

In een eerste publieke voordracht van een hoofd van de MI6, de Britse inlichtingendienst, bevestigde Sir John Sawers het bestaan en het belang van zo'n internationale geheimhoudingsinfrastructuur. Wanneer partnerdiensten er niet zeker van konden zijn dat hun geheimen, die ze bij hoge uitzondering hadden gedeeld, door de ontvangen partij zouden worden bewaard, zouden ze immers onmiddellijk met het delen van informatie stoppen.

⁴⁰ Dana Priest en William Arkin, 'Top Secret America. A Washington Post Investigation'. Washington Post Dossier, zie: <http://projects.washingtonpost.com/top-secret-america/> [geraadpleegd op 11 april 2013]. Zie ook: Donald R. Wolfensberger, 'The Return of the Imperial Presidency?' *Wilson Quarterly*. 26:2 (2002) 36-41, hier: 37.

⁴¹ Deirdre M. Curtin, 'Keeping Government Secrecy Safe. Max Weber Lecture Series', No. 2011/07 European University Institute (Florence, 2011), 9-10.

⁴² D.P. Moynihan, 'The Sciences of Secrecy'. Rede, uitgesproken op MIT, Cambridge, Massachusetts, 29 maart 1999. Zie: <http://www.aas.org/spp/secrecy/Presents/Moynihan.htm> [geraadpleegd op 11 april 2013].

Dossiers die ik een week ervoor nog had ingezien waren ineens verdwenen in het moeras van herclassificatie

*It's Rule Number One of intelligence sharing. We insist it with our partners and they insist on it with us. Because whenever intelligence is revealed, others try to hunt down the source. Agents can be identified, arrested, tortured and killed by the very organisations who are working against us. So if the control principle is not respected, the intelligence-sharing dries up. That's why we have been so concerned about the possible release of intelligence material in recent court cases.*⁴³

National Archives,
Washington

⁴³ Laura Roberts, 'MI6 chief Sir John Sawers says secrecy is vital to keep UK safe', *The Telegraph*, 28 oktober 2010.

Laat staan dat diensten van het ene land bereid zouden zijn dat hun geheimen via de archieven van een ander land openbaar kunnen worden gemaakt. Archiefonderzoek kan nauwelijks nog een check op die uitdijende veiligheidsbureaucratieën uitoefenen. Gelukkig is er in de Verenigde Staten een zeer actieve *Freedom of Information Act*-lobby. Maar zelfs die lobby heeft het zwaar.

Toen ik in 2005 in de NARA-archieven in Washington onderzoek deed, kon het gebeuren dat dossiers die ik de week ervoor nog had ingezien, ineens waren verdwenen, verzonken in het moeras van herclassificatie op grond van nationale veiligheidsbepalingen. Het is tekenend voor het expansieve gevaar van een Top Secret-bureaucratie dat zelfs archieven uit de jaren zeventig met terugwerkende kracht tot domein van nationale veiligheid werden herbenoemd.

De regering Bush, toch niet bekend geworden op het gebied van historisch onderzoek, opende een grootschalige archiefcampagne, om er alsnog allerlei zaken uit te filteren die het daglicht niet konden verdragen. Wat waren daarvoor de criteria, waarom werden die dos-

We missen in Nederland een organisatie als de 'American Civil Liberties Union' of het 'National Security Archive'

siers eruit gevist? We weten het niet. Dat is juist een kenmerk van die metastaserende veiligheidsbureaucratie: zelfs de criteria op basis waarvan iets als geheim wordt verklaard onttrekken zich aan onze controle. Het vermoeden bestaat dat het ook grotendeels willekeur was, eveneens een kenmerk dat we terugvinden in literatuur over totalitaire ambities. Het gaat niet om rationele afwegingen of iets een echt gevaar vormt, en ook niet om de verdoezeling van apert abjecte praktijken, maar om de gezichtsloze, doelloze, ongelimiteerde, blinde controle en regelzucht.

In Nederland zijn die machinaties van een ontketende executieve macht, van een 'imperial presidency', gelukkig nog geen structureel probleem. Maar we moeten hier nu niet denken dat we aan de greep en de verleiding van dat Top Secret America zijn ontkomen. Iedereen die onderzoek heeft gedaan naar het Koningshuis, of naar de geschiedenis van de veiligheidsdiensten, kan hierover meepraten.

We missen in Nederland de offensieve lobby van een organisatie als de American Civil Liberties Union (ACLU) of het National Security

Archive (NSA) van de George Washington University. Dat zijn particuliere of wetenschappelijke initiatieven die er een dagtaak van hebben gemaakt om zoveel mogelijk overheidsdossiers op te vragen en boven tafel te krijgen. Kom daar maar eens om in Nederland. Indiensen van een verzoek op grond van de Wet Openbaarheid van Bestuur (WOB), of onderzoekers die de AIVD met een aanvraag op grond van de Wet Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (WIV) hebben lastig gevallen, weten hoe traag en onmogelijk taai die procedures zijn en hoe weinig er boven tafel komt. Sterker nog, pogingen hiertoe werden in 2011 nog door de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Piet Hein Donner afgedaan als 'misbruik' en lastig voor het functioneren van het overheidsapparaat.⁴⁴

De Commissie van Toezicht betreffende de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (CTIVD) schreef in augustus 2012 in een rapport dat de AIVD eigenlijk nauwelijks richtlijnen heeft uitgewerkt met betrekking tot het rubriceren van staatsgeheimen.⁴⁵ Dat leidt ertoe dat de dienst het begrip 'staatsgeheim' dus zonder veel argumenten heel snel heel ver oprekt en nauwelijks stukken prijsgeeft. Constant Hijzen betoogde in

⁴⁴ Donner: overheden moeten WOB-verzoek kunnen afwijzen', *NRC Handelsblad*, 31 mei 2011.

⁴⁵ CTIVD, Toezichtsrapport inzake de rubricering van staatsgeheimen door de AIVD. CTIVD-rapport nr.33 (Den Haag 2012).

Het doel is dus reputatie management en niet de waarborging van privacy of operationeel veiligheidsbeleid

september 2012 dat de AIVD zelfs zijn 'wettelijke verplichting ontduikt om archieven openbaar te maken' en opereert onder het motto 'eens geheim, altijd geheim'.⁴⁶

Natuurlijk is het in het licht van bezuinigingen op het ambtenaren-apparaat vervelend om in oude bestanden te moeten woelen en om aan particuliere en soms exotische of hardnekkige verzoeken van burgers te moeten voldoen. En de AIVD mag menen dat haar spionnen wel wat anders te doen hebben dan archiefdozen doorvlooien op vrij te geven stukken. Maar het hoort bij het wezen van een gezonde, democratische rechtsstaat dat de *checks and balances* op orde zijn en dat de geheimhoudingspraktijken het licht kunnen verdragen.

Kijk eens wat er door allerlei 'citizens initiatives' en vrijgave van dossiers nog zoal aan misstanden boven tafel komt. Het *Brabants Dagblad* onthulde op zaterdag 17 november 2012 dat de toenmalige minister-president Ruud Lubbers bij de benoeming van de burgemeester in Den Bosch de vertrouwenscommissie zonder omhaal passeerde en niet de kandidaat van die commissie, Bram Stemerding (PvdA), benoemde, maar zijn eigen partijkandidaat Don Burgers aan-

stelde. De krant ontdekte die praktijk van stelselmatige uitbreiding van de bevoegdheden van het uitvoerend gezag ten koste van de regionale en democratische controleorganen in de archieven.

Geheimhouding is enerzijds nodig om de privacy van personen te beschermen die daar ook recht op hebben. Desalniettemin kan archiefonderzoek misbruik van uitvoerende bevoegdheden aan het licht brengen en daarmee laten zien hoe dit soort praktijken nog steeds doorsudderen in bepaalde provincies.⁴⁷

Dit brengt ons bij het laatste en meest doordringende gevaar van geheimhouding dat ook in Nederland speelt, en echt niet alleen in landen als de Verenigde Staten of Italië. Iets kan geheim worden gehouden niet omdat het een gevaar voor de nationale veiligheid vormt, of omdat het puur en alleen op de bescherming van privacy is gericht, maar omdat overheden de neiging vertonen om alles te beschermen en te beveiligen wat hun eigen reputatie kan schaden. Het doel van de geheimhouding is dan dus reputatiemanagement, en niet waarborging van privacy, legitieme beleidsruimte, besluitvormingsreflectie of operationeel veiligheidsbeleid.

⁴⁶ Constant Hijzen, 'AIVD, open je archief', 26 september 2012, *Historisch Nieuwsblad*.

⁴⁷ 'Lubbers schoffeerde Tilburg én Den Bosch', *Het Brabants Dagblad*, 17 november 2012.

Niet omdat er een gevaar maar omdat wordt ontdekt dat

Maar die vorm van geheimhouding heeft de onbedwingbare neiging om als een boemerang naar de initiatiefnemer ervan terug te keren. Als dit soort geheimen en in het bijzonder geheimhoudingspraktijken worden onthuld, kunnen ze met terugwerkende kracht betrokken politici, bewindslieden, een hele regering en zelfs de democratie als zodanig enorme schade berokkenen. Niet omdat er een gevaar boven tafel komt, maar omdat dan wordt ontdekt dat de regering zélf het gevaar was.

Een klein voorbeeld hiervan: in Den Haag liggen nog steeds de dossiers van de militaire missie in Suriname uit de jaren tachtig achter slot en grendel. Wat verhullen die dossiers? Dat het klopte wat de oud-ambassadeur in Suriname, jonkheer Max Vegelin van Claerbergen in het tv-programma *Andere Tijden* betoogde⁴⁸, namelijk dat een Nederlandse medewerker van de militaire missie, kolonel Hans Valk, op de hoogte was van de coup en misschien zelfs wel medeaanrichter was van de moorden van Bouterse en zijn mannen op hun politieke tegenstanders in december 1982?

We weten het niet, want het is geheim. Een onderzoeksrapport van

⁴⁸ Zie 'Kolonel Valk en de staatsgreep van Desi Bouterse', *Andere Tijden*, 17 maart 2009.

boven tafel komt de regering zélf het gevaar was

Defensie verdween achter slot en grendel. Waarom? Omdat het 'te explosief' was.⁴⁹

Zou het hier gaan om een bescherming van de prille Surinaamse democratie, of om de wens niet te interfereren in de rechtsgang aldaar, of eerder om een vorm van Nederlandse reputatiemanagement? We zullen het niet te weten komen vóór 2060. Pas dan zullen de mysterieuze 'bijlagen bij inv.nr. 12955, onderzoek naar de Militaire Missie Suriname' openbaar worden gemaakt. Voor die tijd is openbaarmaking absoluut onmogelijk 'in verband met het belang van de Staat of zijn bondgenoten'.⁵⁰ Bij alle verontwaardiging in Nederland over de amnestiewet steekt deze vorm van geheimhouding dan wat hypocriet af. Archiefonderzoek kan hier juist de waarheidsvinding dienen en inzichtelijk maken hoe het tot de coup kwam en wat de rol van Nederland hierbij was.

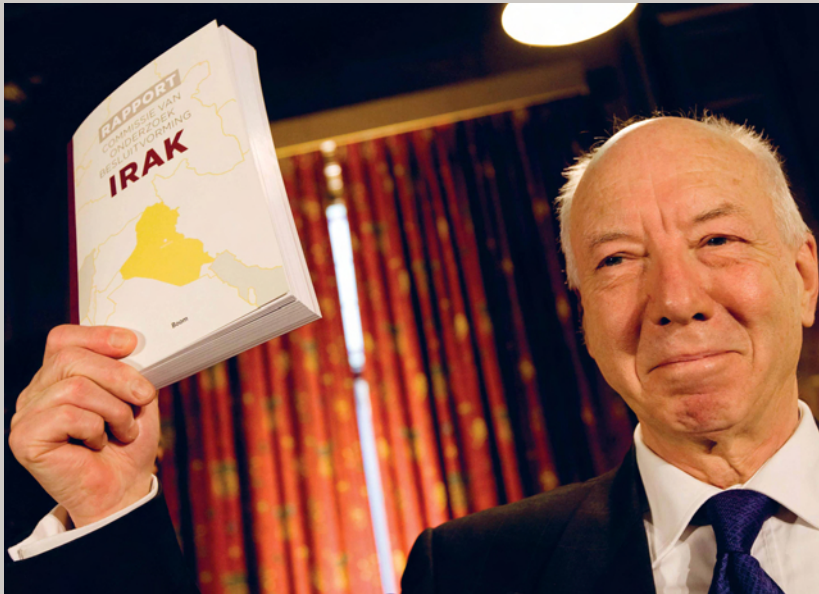
Denk bijvoorbeeld ook aan Irak. Waarom trad het kabinet Kok af, toch niet omdat de commissie Davids onthulde dat er geen kernwapens in Irak lagen, of dat Nederland daar zijn handen had vuilgemaakt?⁵¹ Nee, omdat er vanuit het torentje op eigen houtje inlichtingenanalyse

⁴⁹ Zie: Commissie van Onderzoek, *Onderzoek naar de rol van de Nederlandse Militaire Missie in Suriname voor, tijdens en na de staatsgreep van 25 februari 1980, alsmede naar de behandeling van daarover bij het Ministerie van Defensie binnengekomen ambtelijke gegevens* (Min. van Defensie 1984). Daarin wordt een onderzoek genoemd van de Landmacht inlichtingendienst van 7 september 1981 dat zou zijn verdwenen.

⁵⁰ Rudie Kagie, 'Geheimhouding werkt averechts', 11 april 2012, *Vrij Nederland*.

⁵¹ W.J.M. Davids e.a., *Rapport Commissie van onderzoek besluitvorming Irak* (Amsterdam 2010).

Mr. Willibrord Davids, voorzitter van de naar hem genoemde Commissie van Onderzoek, toont het eindrapport, 1984. Foto: ANP.

was bedreven, omdat de veiligheidsdiensten waren omzeild en omdat het parlement geen inzage kreeg in de overwegingen en criteria van het kabinet om de oorlog in Irak politiek te steunen. Nauwgezet onderzoek in de notulen en dossiers van het ministerie van Algemene Zaken, de AIVD en Buitenlandse Zaken onthulde die vergaande praktijken van 'stove piping'.⁵² Pas de openbreking van die geheimhouding maakte duidelijk hoe slecht voorbereid en ondoordacht de toenmalige regering was omgegaan met steun aan een grondoorlog en hoe de regering parlement en bevolking niet volledig had voorgelicht. Ook hier ging het niet om staatsgeheimen of om nationale veiligheid, maar om het beschermen en afschermen van eigengereid gedrag van de uitvoerende macht.

Geheimhouding diende vooral de eigen reputatie, om te voorkomen

dat publiek of parlement konden nagaan op basis van welk schaars materiaal en onder welke voorwendselen de oorlog in Irak politiek werd gesteund.⁵³

4. De last van teveel geheimhouding

Moeten we alle archieven dan maar laten ontploffen? Moeten alle gevaarlijke stoffen aan het daglicht worden blootgesteld? Nee. Ik sluit af met drie oproepen.

I Oproep tot een triagesysteem

Met een verwijzing naar Curtin doe ik een pleidooi voor het aanbrengen van gelaagdheid in dat systeem van geheimhouding om in ieder geval de criteria van classificatie openbaar te maken en te bespreken in parlement of in andere experten- of publieke fora. Onder welke voorwaarden moeten we nu iets openbaar maken dat zo'n vorm van gevaarlijkheid heeft, zo'n explosieve lading? Dat geldt zowel voor het archiefbeleid, voor overdracht van geheime archieven van BVD, AIVD en MIVD, als voor liberalisering van het WOB- en WIV-beleid in Nederland.

⁵² W.J.M. Davids e.a., *Rapport Commissie van onderzoek besluitvorming Irak* (Amsterdam 2010), 321-322 en 343.

⁵³ Vgl. Giles Scott Smith, 'Davids and Chilcot: the long shadow of Iraq,' *Atlantisch perspectief*, 34.2 (2010), 100; D. Bosscher, 'Beleidsgeschiedenis in een snelkookpan,' *Openbaar Bestuur*, april 2010, 12-16; Bob de Graaff, 'Inlichtingen- en veiligheidsdiensten als schaamlap,' *Openbaar Bestuur*, april 2010, 24-28.

Van 'diepe' geheimen weten we niet eens het bestaan af dat zijn de 'unknown unknowns' voor het publiek

*Secrecy is justifiable, only if it is actually justified in a process that itself is not secret. First order secrecy (in a process or about a policy) requires second-order publicity (about the decision to make the process or policy secret), aldus D.F. Thompson.*⁵⁴

Alleen op die manier kan geheimhouding ook democratisch worden gelegitimeerd, en dan kunnen we de Weberiaanse vorm van geheimhouding, een vorm die dus heel snel kan gaan lijden onder Carl Schmitt-achtige ontketende machtsambities, weer terugbrengen tot democratische geheimhoudingspraktijken.

Daar kunnen allerlei criteria voor worden ontwikkeld die niet in juridisch beton moeten worden gegoten, maar ook pragmatisch toegepast moeten kunnen worden. Curtin refereert aan de procedure om vast te stellen wat 'deep' of 'shallow secrets' zijn. Van 'diepe' geheimen weten we niet eens het bestaan af, dat zijn de 'unknown unknowns' voor het publiek. Die diepe geheimen moeten naar de semioppervlakte, naar lage wateren worden gebracht. Dan zijn ze 'shallow', nog steeds geheim, maar we weten in ieder geval dát ze

⁵⁴ D.F. Thompson, 'Democratic Secrecy', *Political Science Quarterly*, 114.2.(1999), 181-193.

bestaan en er kunnen zo binnen de juiste en geschikte gremia instrumenten voor controle en toezicht op worden ontwikkeld.

Het is inderdaad best lastig om archieven van een geheime dienst voor te bereiden op overdracht, want persoonsnamen, modus operandi en gegevens die het huidige kennisniveau onthullen, moeten worden gecensureerd. Maar niet alle archiefstukken bevatten dergelijke gevoelige informatie. De maand- en kwartaalverslagen, verslagen van het overleg van de dienstleiding (Aurorabesprekingen), regeringsbrieven (overzichtsrapportages over een specifieke dreiging) en 'panorama's' (rapportages aan het ministerie) zijn bronnen die nauwelijks actuele gegevens bevatten en dus zonder veel moeite kunnen worden vrijgegeven en echt niet geheim hoeven te blijven.⁵⁵

De AIVD gaat echter niet alleen veel te ver in het toekennen van predicaten 'geheim' of 'confidentieel' op documenten (waardoor je soms in geheime mappen gewone krantenartikelen vindt), maar laat ook na om documenten die níet geheim zijn, na verloop van tijd over te dragen aan het Nationaal Archief. Volgens de juristen van de AIVD

⁵⁵ Constant Hijzen, 'AIVD, open je archieven', *Historisch Nieuwsblad*, 26 september 2012.

Het kan niet zo zijn

dat de ene historicus wel inzage

brengt immers bijna elke vorm van elke vorm van openbaarmaking schade toe aan het inlichtingenbedrijf.

De algemeen rijksarchivaris wijst daarentegen op het maatschappelijke en wetenschappelijke belang van deze archieven en heeft suggesties gedaan om meer gelaagdheid en vertraging in de openbaarmaking aan te brengen. Maar de AIVD blijft zich verzetten, en dat is onwettig. Voor archiefbeleid geldt dat in ieder geval bekend moet worden gemaakt welke dossiers geheim zijn, wat daar ongeveer in zit, wat de criteria zijn voor die geheimhouding, hoe en wanneer die worden geëvalueerd en wanneer de archieven wél openbaar kunnen worden. Die criteria moeten dan ook strikt en consequent worden gehandhaafd.

Het kan niet zo zijn dat de ene historicus wel inzage krijgt en de andere niet. De dossiers van de BVD die Dick Engelen mocht zien, de documenten die Cees Fasseur in mocht zien zouden dan ook aan de rest van het publiek ter beschikking moeten worden gesteld, niet alleen om de wetenschappelijke reproduceerbaarheid van betogen te toetsen, maar ook om recht te doen aan de democratische functie

krijgt en de andere niet

van archiefbeheer en -onderzoek. Autoriteiten moeten weten dat met archieven en met archiefbeleid niet te spotten valt. Dan moet ook de dertig jaren-drempel secuur worden aangewend en niet met jaren vertraging worden toegepast.

II Oproep tot meer citizens initiatives

Niet alleen overheden en officiële archieven kunnen bijdragen aan de verlichting van de last van veel geheimhouding. Het zou prachtig zijn als hier ook een *National Security Archive* van de grond kwam, waarin burgerrechtenactivisten, journalisten en wetenschappers gezamenlijk streven naar openbaarmaking van meer dossiers en daar een constructieve lobby voor ontwikkelen. Bureau Jansen & Janssen is daarvan tot op het heden het beste voorbeeld. Ook Argos ontwikkelt zich met behulp van WOB-, WIV-verzoeken en archiefrecherche tot zo'n *watchdog*. Alleen zo kan de last van veel geheimhouding worden verlicht en collectief worden opgeheven of tenminste gedeeld.

III Pleidooi voor meer plezier in historische subversie

We kunnen wel klagen dat archivariissen, bewindslieden en de juristen

van de veiligheidsdiensten ons historici meer moeten gunnen, maar we zullen zelf ook aan de bak moeten. Waar is het historische plezier dat ontstaat bij het doorkammen van stoffige archiefmappen? Hoe wordt studenten dat plezier bijgebracht? Is er nog ruimte voor langdurig archiefonderzoek, of verstikken we zelf die bloempjes van amateuristisch archiefgenot door oogluikend toe te staan dat studenten hun historische scriptie op basis van Lexis Nexis schrijven? Nemen we onze studenten nog wel eens mee op een *field trip*? En nemen we zelf de tijd voor rustig archiefonderzoek, hier te lande of over de grens, waarbij vreemde talen en handschriften geen barrière mogen zijn?

Juist het doorgaan tot aan de laatste dozen van het geheime archief, het doorploegen van alle in de marges weggestopte briefjes met aantekeningen van presidenten, het opvragen van nog meer nummers en het bezoeken van archieven in de provincie hoort bij dit handwerk. Geheimhouding mag geen reden tot capitulatie zijn. Er is altijd nog wel ergens een gaatje, een *loophole*, of een verdwaald archiefstuk dat daar niet had horen te zijn te vinden.

Alleen met dat doorzettingsvermogen van historici worden de dwaze, verrassende, irrelevante en zeer actuele gevaren blootgelegd. Een beetje historische subversie op zijn tijd kan dus geen kwaad. Dan zal het archief een tijdmachine en tijdbom zijn die met zijn explosieve kracht niet alleen de historische wetenschap, maar ook de democratie bij tijd en wijle even goed door elkaar schudt en de noodzakelijke opdoffer kan geven.

Biografie

Beatrice A. de Graaf

Beatrice A. de Graaf (Putten, 1976) is hoogleraar conflict en veiligheid in historisch perspectief aan de Universiteit van Leiden bij het Centre for Terrorism and Counterterrorism.

De Ketelaar-lezingen

De Ketelaar-lezing is in 2002 ingesteld door het Nationaal Archief bij het afscheid van prof. dr. F.C.J. Ketelaar (algemene rijksarchivaris van 1989 tot 1997).

De lezing wordt jaarlijks in samenwerking met de Koninklijke Vereniging van Archivarissen in Nederland georganiseerd, waarbij telkens op een bijzondere wijze een relatie wordt gelegd met archieven.

Eerder verschenen

1. Gerard Rooijackers

Rituele depots. De droesem van het leven

(2003) ISBN 90-74920-16-0

2. Peter Burke

Palimpsests. Reflections on the Re-employment of Records

(2004) ISBN 90-74920-18-7

3. Paul Scheffer

Het verleden vergt onderhoud

(2005) ISBN 13: 978-90-74920-19-3

4. Susan Legêne

'Laten we dus de herinnering herstellen'. Autoriteit en collectieve constructies van het eigene

(2006) ISBN 978-90-74920-20-9

5. Auke van der Woud

De blanke top der duinen. Mooi Nederland en zijn historie

(2007) ISBN 978-90-74920-22-3

6. Richard Thomas

Freedom of Information

(2008) ISBN 978-90-74920-24-7

7. Martin Berendse

Het archief als open source. Over het recht op informatie, openbaarheid van bestuur en digitale toegankelijkheid

(2009) ISBN 978-90-74920-26-1

Engelse uitgave:

Archives as Open Sources. The right to information, open government and digital access

(2009) ISBN 978-90-74920-27-8

8. Willibrord Davids

Gerubriceerd staatsgeheim: zeer geheim, geheim, confidentieel, vertrouwelijk

(2010) ISBN 978-90-74920-28-5

9. Ann Laura Stoler

On Archival Labor. Recrafting Colonial History

(2011) ISBN 978-90-74920-044-6

Colofon

Uitgave:

Nationaal Archief, Den Haag

www.nationaalarchief.nl

Met dank aan:

Morrenstichting

NOT-fonds

Ontwerp:

Arno Geels BNO, Den Haag

Druk:

Zalsman, Groningen

ISBN: 978-90-5909-046-0

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op welke wijze dan ook, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke andere manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Nationaal Archief.

Ketelaar-lezing

Juist in de 21e eeuw wordt veiligheidsbeleid met steeds meer urgentie, onvermijdelijkheid en onmiddellijkheid gepresenteerd, maar tegelijkertijd met steeds meer pogingen tot geheimhouding omkleed. Historisch onderzoek zet daar vraagtekens bij, ontrafelt besluitvormingsprocessen en laat zien hoe effectief veiligheidsbeleid werkelijk is.

In de tiende Ketelaarlezing neemt Beatrice de Graaf, hoogleraar Conflict en Veiligheid in historisch perspectief aan de Universiteit van Leiden, de lezer mee langs allerlei explosieve materialen die in het Nationaal Archief liggen te wachten.

Waar waren de Nederlandse autoriteiten, en de bevolking, bang voor? Welke 'bommen en granaten' belegerden het Koninkrijk de afgelopen tweehonderd jaar? De veranderende opvattingen over veiligheidsdenken, dreiging en gevaar zijn prachtig uit het archief op te maken.